

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

з теми **ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ АРТПЕДАГОГІКИ У КОРЕКЦІЇ
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

Виконала: студентка 2 курсу, групи
KorO1-M20z

спеціальності 016 Спеціальна освіта.
Олігофренопедагогіка

Кінащук Надія Миколаївна

Керівник: **Рудзевич І.Л.** кандидат
психологічних наук, доцент, доцент
кафедри психолого-медико-
педагогічних основ корекційної роботи

2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ АРТПЕДАГОГІКИ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	3 7
1.1. Сутність артпедагогіки	7
1.2. Використання засобів артпедагогіки у навчанні дітей з типовим розвитком	16
1.3. Корекційні можливості засобів артпедагогіки у навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями	26
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ АРТПЕДАГОГІКИ У КОРЕКЦІЇ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	38
2.1. Опис методики експериментального дослідження	38
2.2. Результати дослідження використання засобів артпедагогіки у навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями	43
2.3. Опис досвіду використання засобів артпедагогіки у навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями	54
2.4. Методичні рекомендації для корекційних педагогів з використання засобів артпедагогіки у навчально-виховному процесі спеціальної школи	83
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	97
Додаток А. Анкета для вивчення досвіду вчителів щодо використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями	97

Додаток Б. Анкета для учнів з метою вивчення їх інтересів під час освітнього процесу.....	98
Додаток В. Вправа «Зроби шарфи однаковими».....	99
Додаток Г. Вправа «Загадкові картинки».....	100
Додаток Д. Вправа «Нісенітниці».....	102
Додаток Е. Гра «Підкажи, що треба купити».....	104
Додаток Ж. Вправа «Послідовність подій».....	108
Додаток И. Вправа «Домалюй і розфарбуй».....	109
Додаток К. Пори року.....	111
Додаток Л. Сюжетні картинки на тему «Осінь».....	112
Додаток М. Гра «Що якого кольору?».....	114
Додаток Н. Вправа «Плутанина».....	115
Додаток П. Вправа «Склади речення».....	116
Додаток Р. Послідовність виготовлення троянди з пластиліну.....	117

ВСТУП

Актуальність дослідження. У зв'язку зі зростанням в останні роки кількості дітей з особливими освітніми потребами, зокрема й з інтелектуальними порушеннями (далі – з ІП), особливої актуальності набуває тема пошуку нових, ефективних напрямів і методів надання корекційної допомоги дітям цієї категорії. Для корекції порушень розвитку у дітей з ІП педагоги використовують спеціальні методи та прийоми навчання і виховання. Проте значущим є використання й інноваційних технологій, однією з яких є артпедагогіка. Артпедагогіка дозволяє ненав'язливо, спостерігаючи за дитиною в процесі творчості, пізнати її життєві цінності й особистісні інтереси, зрозуміти індивідуальність, відчути настрій. У творчій діяльності гармонійно поєднується виховний, розвивальний, діагностичний і корекційний процеси, створюючи підґрунтя для формування довірливих емоційних стосунків з дитиною, ефективної соціальної взаємодії та якісного корекційного впливу.

Сучасні дослідження артпедагогіки охоплюють різні її аспекти. Так, Н. Ветлугіна, Л. Виготський, Д. Ельконін, А. Запорожець, Е. Ільєнко, М. Каган, Б. Неменський надавали великого значення формуванню особистості за допомогою мистецтва. Особливості використання артпедагогіки у початковому процесі для дітей з типовим розвитком у своїх працях розглядали М. Бурно, Х. Джайнотт, М. Киселева, О. Копитін, А. Корженко, Л. Лебєдєва, Н. Сергєєва, Т. Соколова, О. Отич, М. Шуть та інші. Можливості використання засобів артпедагогіки у навчанні і вихованні дітей з особливими освітніми потребами описано у працях Т. Добровольської, Л. Комісарової, І. Левченко, Е. Медведєвої, С. Миронової, Н. Назарової та ін. Зокрема, Е. Медведєва описувала теоретичні та практичні основи використання арт-технологій в системі спеціальної та інклюзивної освіти [3]. О. Карабанова довела, що використання засобів артпедагогіки відкриває для дітей з ІП широкі можливості для гри, вираження емоцій, спілкування, творчості; дозволяє спрямувати їхню художню діяльність таким

чином, щоб вона позитивно впливала на розвиток їхньої особистості. С. Миронова розглядає можливості використання інноваційних технологій, в тому числі й артпедагогіки, у корекційній роботі з дітьми з ІП. О. Вознесенська, Л. Мова, О. Таранова вважають, що у творчому процесі формуються здібності та художні вміння особистості, які можуть адаптувати дитину до колективу однолітків. Дослідники В. Ананьєва, В. Анісімов, Г. Залеський, Н. Осіпова, Л. Уфімцева розглядають артпедагогіку як новий напрям педагогічної науки. В. Бондар, А. Ільченко, В. Синьов, А. Шевцов наголошують, що у рамках корекційної педагогіки необхідно апробувати такі новітні технології навчання і форми організації освітнього процесу, які сприятимуть підвищенню його ефективності.

Зважаючи на актуальність означеної проблеми ми й обрали тему дипломної роботи магістра «Використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження – визначити особливості використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми використання засобів артпедагогіки у навчанні дітей з ІП.
2. Здійснити експериментальне вивчення досвіду педагогів спеціальної школи з використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з ІП.
3. Розробити та апробувати корекційно-розвиткові заняття з використанням засобів артпедагогіки для дітей з ІП.
4. Розробити методичні рекомендації для корекційних педагогів з використання засобів артпедагогіки у навчально-виховному процесі спеціальної школи.

Об'єкт дослідження – засоби артпедагогіки як інноваційні методи навчання дітей з ІП.

Предмет дослідження – особливості використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з ІП.

Методи дослідження: аналіз загальної та спеціальної літератури з теми дослідження, анкетування педагогів для вивчення їхнього досвіду з використання засобів артпедагогіки у навчанні дітей з ІП, анкетування учнів з ІП з метою вивчення переважаючих інтересів у навчанні і ставлення до уроків з використанням засобів артпедагогіки, бесіда, спостереження, кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Практичне значення дипломної роботи магістра полягає у можливості використання розроблених нами корекційно-розвиткових занять з розвитку мовлення та методичних рекомендацій з використання засобів артпедагогіки в освітньому процесі спеціальної школи для дітей з ІП.

Експериментальна база дослідження. Експериментальне дослідження використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з ІП проводилося на базі комунального закладу «Карапчівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат». У дослідженні взяло участь 15 педагогічних працівників, які навчають дітей з ІП та 13 учнів з ІП.

Апробація роботи. Результати дипломної роботи магістра обговорювались на науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. За результатами дослідження опубліковано наукову статтю: Кінашук Н. М. Використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями / за ред. Н.С.Гаврилової. – Вип.14 – Кам'янець-Подільський. 2021. С. 78 – 83.

Структура роботи: дипломна робота магістра складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Дипломна робота магістра виконана на замовлення комунального закладу «Карапчівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат».

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз літературних джерел та проведене нами експериментальне дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. На підставі аналізу загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури ми визначили, що педагогам важливо використовувати засоби артпедагогіки у своїй роботі, тому що практично кожна дитина в таких умовах може виявити свої творчі здібності, отримати підтримку, самовиразитися, налагодити контакт з іншими, реалізувати свій внутрішній потенціал. Засоби артпедагогіки важливо використовувати як у навчанні дітей з типовим розвитком, так і дітей з особливими освітніми потребами, зокрема інтелектуальними порушеннями.

Ми встановили, що за допомогою артпедагогіки можна ненав'язливо, спостерігаючи за дитиною в процесі творчості, пізнати її життєві цінності й особистісні інтереси, зрозуміти індивідуальність, відчувати настрій. У творчій діяльності гармонійно поєднується навчальний, виховний, розвивальний, діагностичний і корекційний процеси, що є важливим у навчально-виховному процесі дітей з інтелектуальними порушеннями.

Засоби артпедагогіки є доцільними та ефективними методами, які можуть використовуватися у навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями. У роботі з цією категорією дітей доцільно використовувати такі засоби, як казкотерапія, ізотерапія, музична терапія, драмотерапія, лялькотерапія, бібліотерапія, піскова терапія. Вміле поєднання цих засобів у навчальній діяльності створює «ситуації успіху», що позитивно впливає на настрій дитини, її самооцінку, рівень домагань та мотивацію до навчання. Ефективність застосування засобів артпедагогіки виявляється також у їхньому позитивному впливі на розвиток пізнавальної активності та психічних процесів дітей з інтелектуальними порушеннями.

2. Нами було здійснено експериментальне дослідження використання засобів артпедагогіки у корекції розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями.

- Проведено анкетування педагогічних працівників спеціальної школи з метою вивчення досвіду використання засобів артпедагогіки у роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями. За результатами анкетування визначено, що вчителі математики, фізики, історії, хімії дедалі частіше використовують засоби артпедагогіки у своїй роботі, оскільки в учнів переважає наочно-образне мислення, тому це сприяє активізації пізнавальної діяльності. Використання засобів артпедагогіки підвищує пізнавальний інтерес учнів, цим самим допомагає їм краще засвоювати предмет. Учнім більше подобаються ті навчальні предмети, на яких вчителі систематично використовують засоби артпедагогіки, а саме образотворче мистецтво, музичне мистецтво, трудове навчання, українська література, інформатика, історія, українська мова, а також корекційно-розвиткові заняття – розвиток мовлення та ритміка. Використання засобів артпедагогіки залежить від віку і стажу педагогічних працівників. Молодші працівники використовують у своїй роботі більш сучасні методики, роблять це частіше ніж вчителі з більшим стажем. Окреслено недоліки у використанні засобів артпедагогіки, а саме: на підготовку до уроку витрачається багато часу; іноді розсіюється увага дітей; на виконання завдань творчого характеру витрачається багато часу; для підготовки уроку з використанням засобів артпедагогіки іноді необхідно витратити власні кошти для придбання матеріалів.

3. Нами було вивчено інтереси школярів з інтелектуальними порушеннями в освітньому процесі та їхнє ставлення до уроків з використанням артпедагогіки. Виявлено, що учні найбільше зацікавлені предметами освітньої галузі «Мистецтво». Дітям найбільше подобається слухати музику, малювати і вирізувати з паперу. Особливо імponує на уроках виконувати тестові завдання, переглядати презентації, дивитися відео та мультики, вирізувати з паперу, малювати, грати ігри, конструювати, слухати цікаві розповіді.

4. Здійснено спостереження за діяльністю учнів на уроках з використанням засобів артпедагогіки. Нами було відвідано спочатку

традиційні уроки образотворчого мистецтва, української мови та математики, а потім ці самі уроки, тільки з використанням засобів артпедагогіки. Проаналізувавши всі деталі проведених уроків, ми створили таблицю для порівняння традиційних уроків та уроків з використанням засобів артпедагогіки. Визначено, що використання засобів артпедагогіки сприяє оволодінню учнем механізмів самопізнання, самовираження, самоосвіти, самовиховання, самовизначення, тому необхідне у роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями. Досліджено, що на уроках з використанням засобів артпедагогіки в учнів підвищується мотивація до навчання. Визначено причини доцільності та необхідності використання засобів артпедагогіки у навчально-виховному процесі дітей з інтелектуальними порушеннями.

4. Нами було розроблено та впроваджено в освітній процес спеціальної школи цикл корекційно-розвиткових занять з розвитку мовлення з використанням засобів артпедагогіки. Аналіз результатів кожної вправи із застосуванням артпедагогічних технік засвідчили, що використання засобів артпедагогіки є ефективним, оскільки сприяє розвитку пізнавальної активності учнів та їхньої мотивації до навчання, підвищує їхню розумову працездатність, сприяє розвитку мислення, розумових операцій, уваги та інших психічних процесів, позитивно впливає на психоемоційний стан учнів, сприяє врівноваженню нервових процесів тощо. Було виявлено, що використання на заняттях артпедагогічних вправ, водночас сприяє підвищенню рівня активності та мотивації учнів та разом з тим допомагає заспокоїтися, розвантажитися і відпочити. Визначено, що творчі вправи активізують мислення, мовлення, уяву, фантазію дітей, спонукають до активної взаємодії між учасниками освітнього процесу, полегшують процес навчання. Виявлено, що нетрадиційні техніки малювання викликають у дітей особливий інтерес.

5. Оскільки артпедагогіка як інноваційна технологія навчання і виховання дітей з інтелектуальними порушеннями в Україні ще не набула

достатнього поширення, нами було розроблено методичні рекомендації для корекційних педагогів. Методичні рекомендації розроблено з метою оптимізації застосування засобів артпедагогіки у корекційній роботі зі школярами з інтелектуальними порушеннями. Розроблені нами рекомендації було впроваджено у навчальний процес спеціальної школи і виявлено ефективність використання засобів артпедагогіки корекційними педагогами школи.

Отже, здійснивши аналіз літературних джерел з теми дослідження, провівши експериментальне дослідження, було визначено, що використання засобів артпедагогіки є доцільним та ефективним, сприяє корекції порушень пізнавальної діяльності та розвитку особистості дітей з інтелектуальними порушеннями. Перспективними напрямками дослідження цієї теми вважаємо розробку методики та прийомів використання засобів артпедагогіки під час викладання різних навчальних предметів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексінцева Т. В., Пріма Р. М. Артпедагогіка як наукове поняття: аспекти сутнісної характеристики. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 1. С. 6-8.
2. Анисимов В.П. Арт-педагогика как система психологического сопровождения образовательного процесса. *Вестник ОГУ*. 2003. № 4. С. 146-148.
3. Булатова О.С. Арт-педагогический подход в образовании. Тюмень, 2004. 230 с.
4. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением: клиническая терапия творчеством, духовной культурой. *Консультативная психология и психотерапия*. 1999. №7 (1). С. 19-42.
5. Вознесенська О. Л., Мова Л. В. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті. Київ: Шк. світ. 2007. 120 с.
6. Грошенков И. А. Эстетическое воспитание учащихся вспомогательной школы. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / Под ред. Воронковой В. В. М.. 1994. 416 с.
7. Гудовсек О. А. Артпедагогіка як засіб творчої діяльності молодших школярів. Професійний розвиток педагога: Матеріали III науково-практичної Інтернетконференції «Сучасний вчитель початкової школи: актуальні тенденції та пріоритети». Рівне. 2016. С. 11-14.
8. Деркач О. О. Арт-педагогіка як інноваційна технологія особистісно орієнтованого навчання та виховання. Режим доступу: https://akord.at.ua/publ/statti_2/art_pedagogika_jak_innovacijna_tekhnologija_oso_bistisno_orientovanogo_navchannja_ta_vikhovannja/3-1-0-4
9. Деркач О. О. Реалізація виховного потенціалу арт-педагогіки в навчально-виховному процесі початкової школи в контексті теорії життєтворчості. 2010. С. 167-170. Режим доступу: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/8_2010/42.pdf

10. Деркач Ю. О. Арт-терапія для допомоги школі. *Мистецтво та освіта*. 2010. № 2. С. 25-28.
11. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
12. Каган М. С. Философия культуры. Учебное пособие. Санкт-Петербург. 1996. 310 с.
13. Калініна. Л. А. Використання лялькотерапії як напряму арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Педагогіка. 2009. №108, Вип. 95. С. 25-29.
14. Киселева М. В. Арт-терапия в работе с детьми: руководство для дет. психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. СПб.: Речь. 2007. 160 с.
15. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: науково методичний посібник. Київ: Видавнича група «АТОПОЛ». 2011. 274 с.
16. Корнеева Т.П., Лупанова Е.В., Паршина Т.Б. Використання арт-терапевтичних засобів в роботі з дошкільнятами: методичний посібник. Пенза. 2014. 62 с.
17. Кузь Т. Г. Возможности застосування елементів арт-педагогіки в рамках навчально-виховного процесу. In The 6 th International scientific and practical conference – Eurasian scientific congress. (June 14-16, 2020) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2020. 312 с.
18. Лебедева Л. Д. Арт-терапия в педагогике. *Педагогика*. 2000. №9. С. 27-34.
19. Лебедева Л. Д. Педагогические основы арт-терапии в образовании учителя: дис. доктора пед. наук: 13.00.01. М., 2003. 426 с.
20. Медведева Е. А. Специальное образование детей с трудностями в обучении: Задержка психического развития. *Специальная педагогика* / Под ред. Назаровой Н. М. М. 2000.

21. Медведева Е. А. Пути формирования творческого воображения у старших дошкольников с задержкой психического развития в театрализованных играх. *Дефектология*. 2000. № 1.
22. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании*. М.: Академия, 2001. 248 с.
23. Методи артпедагогіки. *Студопедія: веб сайт*. Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_53317_metodi-art-pedagogiki.html
24. Миронова С. П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності: підручник. Кам'янець-Подільський, 2015. 267 с.
25. Моцкус Л.В. Застосування методу казкотерапії в початковій школі: методична розробка. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня». 2018. 44 с.
26. Музыкальное воспитание детей с проблемами в развитии и коррекционная ритмика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Комиссарова Л. Н., Медведева Е. А., Сергеева О. Л., Шашкина Г. Р. / за ред. Е. А. Медведевой. М.: Издательский центр «Академия». 2002. 224 с.
27. Олійник Г. М. Використання методів арт-педагогіки та арт-терапії у соціальній роботі з людьми з особливими потребами. In The II International Science Conference «Issues of practice and science», September 27–29, London, Great Britain. 2021. 160 с.
28. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / Кіктенко А.З., Любарська О.М., Пехота О.М., та ін.; За ред. Пехоти О.М.. К.: А.С.К.. 2001. 255 с.
29. Особлива дитина в інклюзивному дошкільному навчальному закладі. Коваль Л.В., Компанець Н.М., Лапін А.В. та ін. 2018. 367 с. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/711769/>.
30. Павлюк Р. О. Артпедагогіка як наука: зміст, суть, значення та форми впровадження. *Педагогічний альманах: зб. наук. пр./[редкол. ВВ Кульменко (голова) та ін.]*. 2013. № 17. С. 67-73.

31. Пахомова В. А., Пахомова Н. Г. Интегративна підготовка фахівця до роботи в умовах інклюзії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. №32 (2). С. 36-41.
32. Педагогические технологии: Учебное пособие для студ. пед специальностей / Под общей ред. Кукушкина В.С.. *Серия «Педагогическое образование»*. Ростов н/Д: Изд. центр «Март». 2002. 320 с.
33. Педагогічні технології. Навчальний посібник / Нісімчук А. С., Падалка О. С., Смолюк І. О., Шпак О. Т.. Київ: Українська енциклопедія. 1995. 254 с.
34. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / Будак В. Д., Пехота О. М., Старева А. М. та ін.; за ред. Зязюна І. А., Пехоти О. М. Київ.: Вид-во А.С.К.. 2003. 240 с.
35. Практикум по арт-терапии / за ред. А.И. Копитина. СПб.: Питер. 2001. 448 с.
36. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник. 3-тє вид. Київ: Либідь, 2004. 288 с.
37. Руденька Т. М. (2012). Арт-педагогіка як інновація сучасної професійно-педагогічної теорії і практики. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки*. 2012. №4. С. 59-63.
38. Рудестам К. Групповая психотерапия. Спб.: Питер, 2000. 384 с.
39. Садова І. І. Арт-терапія як сучасний метод у системі соціальної роботи педагога з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2012. №3. С. 197-205.
40. Свистунова М. Різнокольорове дитинство. Ігротерапія, казкотерапія, ізотерапія, музикотерапія. К.: Форум. 2016. 192 с.
41. Сергеева Н.Ю. Арт-педагогическое сопровождение профессиональной подготовки будущего учителя: автореф. дис. на соискание научной степени доктора пед. наук: спец. 13.00.08; 13.00.01. Чебоксары. 2010. 44 с.

42. Синьов В., Шевцов А. Нова стратегія розвитку корекційної педагогіки в Україні. *Дефектологія*. 2004. №2. С.6-11.
43. Сметанина А.Ю. Арт-педагогическое сопровождение духовно-нравственного развития детей в условиях дополнительного образования: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. Великий Новгород, 2008. 201 с.
44. Специальная педагогика: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Аксенова Л. И., Архипов Б. А., Белякова Л. И. и др.; Под ред. Назаровой Н. М.. М.: Издательский центр «Академия». 2000. 400 с.
45. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. К.: Рад. Школа. 1977. Т.4. 640 с.
46. Таранова Е. В. Артпедагогический практикум по работе с дошкольниками: игры, упражнения, занятия. Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2003. 95 с.
47. Ткемаладзе З. П. Арт-педагогіка в сучасній освіті. Соціально-гуманітарний вісник. зб. наук. пр. Харків: СГ НТМ «Новий курс». 2018. Вип. 23. С. 41-45.
48. Федій О. А. Естетотерапія: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури. 2007. 256 с.
49. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс. 1990. 196 с.
50. Хлебнік С. Р. Арт-педагогіка в підготовці соціального гувернера до соціалізації дітей з вадами розвитку. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. Запоріжжя. 2011. № 1 (14). С. 104 – 107.
51. Хрисанова Е. Г., Сергеева Н. Ю. Артпедагогика в системе современного воспитания. *Народное образование*. 2003. № 7. С. 137-143.
52. Шевченко Ю. С., Крепица, А. В. Принципы арттерапии и артпедагогики в работе с детьми и подростками. *Балашов: Изд-во Балашов. пед. ин-та*, 1998. 53 с.